

РИТОРИКА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА В УКРАЇНСЬКИХ КОЛЕГІУМАХ (XVII - XVIII СТОЛІТТЯ)

У статті йдеться про особливості організації навчальних курсів риторики в українських колегіумах XVII – XVIII століть. Визначено місце цього курсу в навчальних програмах колегіумів, проаналізовано зміст навчання, взаємозв'язки з іншими дисциплінами.

Ключові слова: колегіуми, риторика, програми, граматичні курси, конклюдії.

В статті йде мова про особливості організації навчальних курсів риторики в українських колегіумах XVII – XVIII століть. Визначено місце цього курсу в навчальних програмах колегіумів, проаналізовано зміст навчання, взаємозв'язки з іншими дисциплінами.

Ключевые слова: колегиумы, риторика, программы, грамматические курсы, конклюдии.

The article tells about the features of a training course in rhetoric Ukrainian Collegium XVII - XVIII centuries. Definitely a place this course in college curricula, analyzed the content of studies, relationships with other disciplines.

Keywords: Collegium, rhetoric, programs, grammar courses.

Постановка проблеми. Оновлення змісту української освіти потребує не лише пошуку нових методів і технологій навчання, а й вимагає ґрунтовного аналізу педагогічної спадщини. Риторизація сучасного освітнього процесу має спиратися не тільки на запозичений іноземний досвід, а й враховувати вітчизняні наробки, які свого часу заклали основи вченості на руських землях. Риторика як навчальна дисципліна відома в Україні з часів братських шкіл, однак накопичений досвід фактично не вивчений і досі, хоч, безсумнівно, став би у нагоді на сучасному етапі.

Аналіз актуальних досліджень. Діяльність українських колегіумів XVII - XVIII століть – широке поле для дослідження науковцями різних галузей. Широко досліджено історичний аспект організації та роботи цих навчальних закладів: Чернігівського колегіуму (дослідження

М.Докучаєва, В.Литинського, М.Маркова, О.Травкіної, О.Шафонського та ін.), Харківського – (роботи О.Водолаженко, С.Мотовило, О.Посохової та ін.), Переяславського – (В.Дем'янчук, Б.Митюров, В.Сарбей, Ф.Шевченко та ін.). Однак, деякі аспекти діяльності колегіумів вивчалися фрагментарно, доробок викладачів і учнів або не висвітлювалися, або подавалися однобоко. Так, поза увагою дослідників залишилося викладання деяких студій, його змістовий і процесуальний компоненти.

Мета статті полягає у дослідженні курсу риторики в українських колегіумах XVII - XVIII століть, визначенні його змісту, основних форм роботи, підходів до викладання, взаємозв'язків з іншими дисциплінами.

Виклад основного матеріалу. Одним з найважливіших завдань у дослідженні діяльності навчального закладу є вивчення питання обсягу та змісту його навчальних програм, з'ясування якого рівня знання отримували учні та студенти колегіуму.

Чернігівський колегіум був заснований І.Максимовичем у 1700 році за взірцем Києво-Могилянського колегіуму. Його організаційна структура, навчальні предмети, засади та традиції внутрішнього життя багато в чому наслідували киево-могилянські. У свою чергу принципи організації, обсяг та зміст навчальних програм у Києво-Могилянській академії були подібні до польських, західноєвропейських колегіумів (академій), університетів. У 1726 році було відкрито перший колегіум на Слобожанщині — в Харкові. Він постав на базі духовної семінарії, перенесеної до Харкова з Белгорода Велика заслуга в його створенні належала белгородському єпископу Є. Тихорському та князеві М.Голіцину. Як і у випадку з Чернігівським, викладацький склад Харківського колегіуму формувався переважно з випускників Києво-Могилянської академії. Зокрема, впродовж 1768-1769 рр. читати курс “християнського доброчестія” було запрошено Григорія Сковороду. Учнями Харківського колегіуму були представники всіх станів Лівобережної та Слобідської України. Найбільша їх кількість в окремі роки, зокрема наприкінці 1790-х рр., сягала понад п'ятсот осіб. Наприкінці 1738 року було засновано Переяславський колегіум. Велика заслуга в цьому належала вихованцю Києво-Могилянської академії та Львівського університету, переяславському єпископу Арсенію Берло. Відразу по заснуванні Переяславського колегіуму при ньому було відкрито шість класів, що стало можливим завдяки переведенню на навчання до Переяслава (до вищих класів колегіуму) частини студентів з Києва. Названі навчальні заклади існували відокремлено один від одного та від нижчого базового рівня освіти. Цим пояснювалася

певна індивідуальність робочих навчальних планів, переліку дисциплін, що вивчалися тощо. Проте загальний напрямок змісту навчання все ж дотримувався, оскільки методики й методи організації навчального процесу вони запозичували від Києво-Могилянської академії.

Викладання предметів у всіх колегіумах велося латиною, яка вважалася універсальною мовою науки, освіти і культури. Освоєння латини в цих навчальних закладах відбувалося під впливом ідей гуманістів на основі ретельного студіювання текстів античних та християнських авторів, спеціально відібраних і пристосованих для шкільної практики. Ще одним нововведенням, що втілювало ідею знаменитого гуманіста Е.Ротердамського, було запровадження викладання, крім латинської мови, також грецької і єврейської з метою поглибленого та критичного вивчення, перекладання текстів Святого Письма [7, с.4-5].

Відроджуючи класичну систему освіти та виховання, гуманісти, наслідуючи античні часи, основну увагу приділяли вивченню гуманітарних наук, вбачаючи в них найважливіший засіб навчання та виховання високоморальної людини. Втілена в гуманістичній школі освітня доктрина носила наднаціональний, загальноєвропейський характер; теоретичні курси, прикладна література, творені латинською мовою, породжували універсальну шкільну культуру, яка поширювалася і в українських навчальних закладах [11, с.18]. Викладання предметів було структуризовано відповідно до основних завдань гуманітарної освітньої системи.

Повний навчальний курс у навчальних закладах, в тому числі і в Києво-Могилянському колегіумі (пізніше академії) складався із наступних класів (шкіл): перший, найнижчий цикл становили граматичні класи, де учні послідовно вивчали фонетику, морфологію та синтаксис латинської мови, а також інших мов, далі – власне курс гуманітарних наук – це поетика та риторика, і завершальні курси філософії та богослов'я, які, так само, як і попередні, викладалися латиною. Структура класів (шкіл) була однаковою у всіх навчальних закладах (вона різнилася лише повнотою курсів) і збереглася протягом XVIII ст., лише доповнювалася різними предметами.

Вивчення латинської мови вимагало певної підготовки, тому до колегіуму приймали учнів, котрі вміли читати та писати рідною мовою. Так, в указі Чернігівської духовної консисторії від 1742 р. зазначалося, що священнослужителі зобов'язані були навчати своїх дітей вдома “простого русского писання”, вказувалося чого саме треба навчати дітей і з якого віку: “От семилетнего возраста по последней мере, трилет-

ной срок детей своих русской грамоте, як то: букваря з десятословием, часослова, псалтыря и скорописной все прилежное имели старательство и ко учению в славно-греко-латинския коллегиума Черниговскаго школы высылали” [3, 1903, №24, с.885]. Дмитро Багалій зазначав, що програма викладання у перших класах колегіуму була не складною: вона обмежувалася вивченням граматики, письма, читанням псалтиря і церковному співу. [2, 390].

Перший граматичний клас – аналогія (фара), який вважався початковим, у Чернігівському колегіумі був не завжди. За свідченням “Зерцала” в 1705 р. у колегіумі його не було: гетьмана І.Мазепу вітали три граматичні класи (інфима, граматика та синтаксис) [6, арк.11 зв.-13]. Не мали початкового класу єзуїтські навчальні заклади [10, с.24]. Є відомості про існування класу аналогії в Чернігівському та Переяславському колегіумах, починаючи з 40-х років XVIII ст. [4, т.1, с.147]. Тут навчали елементарній граматиці слов’янської, польської та латинської мов, опановували орфографію.

В наступному класі – інфима (лат. найнижчий) – вивчали основні правила латинської граматики, починали розмовляти та перекладати латинською мовою.

В класах граматиці та синтаксими учні продовжували вивчати граматичні та синтаксичні правила, вчилися вільно розмовляти латинською мовою, робили численні переклади з слов’янської, польської та латинської мов і навпаки.

На відміну від Київської академії, де в кожному граматичному класі викладав один учитель, у колегіумах у двох нижчих граматичних класах, аналогії (фарі) та інфимі, один учитель навчав читання, письма та основ латинської граматики. В двох вищих граматичних класах – граматиці та синтаксими – інший учитель викладав правила латинської граматики, синтаксису, тренував учнів у перекладах з польської і рідної мови на латинську та навпаки. Латинську мову вивчали за підручником Емануїла Альвара “*Institutiones Linguae Latinae*”, який був дуже популярний в Європі і в Київській академії, а з другої половини XVIII ст. – за Піарською граматикою, видрукованою у Варшаві [9, с.59].

Таким чином, у чотирьох граматичних класах основна увага приділялася вивченню латинської мови. Повністю опановувалися граматичні та синтаксичні правила, постійно тренувалися в перекладах, добиваючись вільного володіння мовою, адже наступні предмети – поетика, риторика, філософія викладалися в колегіумі латинською мовою.

У граматичних класах, окрім латини, значну увагу приділяли вивченню польської мови, менше церковнослов'янської. Щодо вивчення польської мови в Чернігівському колегіумі, то її викладання було зумовлено традицією, що виникла, коли частина українських земель входила до складу Речі Посполитої. Однак, у Харківському колегіумі польська мова спеціально не вивчалася.

Підручник Е.Альвара “*Institutiones Linguae Latinae*”, за яким вивчалася латина, був призначений для польських шкіл і містив пояснення та переклад латинських текстів польською мовою. 6 вересня 1721 року префект Чернігівського колегіуму І.Дубинський отримав припис Синоду: “дабы в школах учили латинского языка по толкованию и переводу российского наречия” [4, 1896, №15, с.485]. Це означало, що в навчальну практику необхідно було ввести підручники, в яких паралельно з латинським текстом йшло пояснення та переклад російською мовою. Таких підручників на той час у Москві було вже надруковано декілька. Про широке використання польської мови в Чернігівському колегіумі свідчать, насамперед, зразки практичних вправ учнів граматичних класів, про що згадувалося вище, вірші та приклади польською мовою, що містилися у лекційних курсах викладачів колегіуму, наприклад, у риторичі “Ключ знання” (1708 р.) [5, 1870, №16, с.304], вірші з панегірика, піднесеному архімандриту Єлецького монастиря Т.Максимовичу від учнів Чернігівського колегіуму в 1730 р. [4, с.709].

Дослідниця М.Андрущенко вважає, що полономовні традиції в Чернігівському колегіумі проіснували довше, ніж у Київській академії [1, с.132]. В аналогічних закладах – Харківському та Переяславському колегіумах – польська мова так широко не вивчалась і не застосовувалася. В.Пархоменко повідомляв, що у Переяславському колегіумі вивчення польської мови було запроваджено у 1741-1742 рр. [8, с.238].

В українських колегіумах у курсі риторики значна увага приділялася вивченню класичної літератури, освоєнню античної спадщини, залученню студентів до гуманітарної освіти. Основними їх завданнями було виховання досконалої людини, якого можна досягти, як вважалося, за допомогою гуманітарних знань. У процесі вивчення античної літератури, що широко розгорнулося у Західній Європі в XVI-XVII ст., в учено-гуманістичних колах ренесансної Італії були розроблені на основі “Поетики” Арістотеля та “Науки поезії” Горация курси поетик і риторик, які згодом поширилися по всій Європі і увійшли до програм навчальних закладів, у тому числі й українських. Незважаючи на те, що

освоєння античної спадщини в колегіумах відбувалося в обмежених, схоластичних формах, сам процес вивчення “язичницької” літератури сприяв оновлення освіти, ознайомленню з передовими гуманістичними ідеями епохи Відродження.

Щодо запровадження класу риторики в Чернігівському колегіумі існують суперечливі дані. Як можна судити з тексту “Зерцала”, І.Мазепу віншували чернігівські неопоети [47, арк.11 зв.-13]. Зокрема, у передмові до “Зерцала” зазначалося: “Аще Бог восхоцет и живи будем в настоящий год (тобто в 1705 р. – О.Т.) риторичному оучению начало положено буде” [6, арк.11 зв., НН], тобто йшлося про відкриття класу риторики, який був наступним після поетики. До середини 30-х років у Чернігівському колегіумі поетика не була виділена в окремий клас, а викладалася разом з риторикою, логікою та діалектикою одним учителем, а саме префектом [5, 1898, №12, с.507]. Так, префект Чернігівського колегіуму І.Богословський, писав у 1721 р.: “...по избрании нашему во учительство, мене в реторицкое и поэтицкое, а отца Силивестра Цареградского в грамматическое и синтаксическое” [4, арк.57 зв.]. Для літературної теорії доби Відродження і XVII-XVIII ст. було характерним поєднання поезії з риторикою, чіткого розмежування між ними не було. Категорії риторики поширювалися без істотних змін і на поетику [9, с.176-177].

У класі поетики, як і в Києво-Могилянській академії, студенти вивчали теоретичні основи поезії, загальні правила складання віршів, їх класифікацію на жанри, розглядали до тридцяти родів і видів класичного і барокового стилів. На практичних заняттях вчилися писати поетичні твори латинською, польською мовами, а з 40-х років XVIII ст. – ще й російською. Основними джерелами як теоретичних, так і практичних занять слугували твори античних авторів, частково польських літераторів.

У курсі риторики, який користувався найбільшою популярністю (в ньому завжди навчалася велика кількість студентів), викладалося красномовство, його теоретичні засади. Студентів навчали складати і проголошувати промови, проповіді, писати листи і т.п. Викладачі у своїх курсах спиралися на традиції античної науки красномовства Арістотеля, Цицерона, Квінтіліана, а також середньовічних, ренесансних авторитетів. Так, у Харківському колегіумі ставили за мету, щоб учні вміли проводити диспути і складати проповіді не тільки класичними мовами (грецькою і латиною), а й вводили до програми нові мовні курси (французький, німецький), для того щоб удосконалити грецьку мову виїздили на риторичні практики в Ніжин, де була грецька колонія [2, 396].

Згідно з академічною традицією, що існувала в колегіумах, кожний викладач курсів поетики, риторики, філософії повинен був підготувати свій курс лекцій, який він диктував студентам. На жаль, до нашого часу збереглося небагато рукописних підручників викладачів колегіумів. Написані латиною, вони майже не досліджувалися. У фундаментальній бібліотеці Чернігівської семінарії ще на початку ХХ ст. знаходилося чимало таких підручників. Першим відомим підручником, створеним у колегіумі, був курс риторики “Clavis scientiarum” (“Ключ знання”) 1708 р. Як вважав М.Докучаєв, котрий частково описав курс у 70-ті рр. ХІХ ст., його автором був перший префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський [6, 1870, №20, с.413]. Місцезнаходження рукопису на сьогодні невідоме. Риторика мала багате декоративне оформлення: зображення св. Трійці, тріумфальної арки зі святыми, пророками та царями на її стовпах прикрашали титульну сторінку. Декор відповідав пишномовному вступу, де зазначалося: “Торжествуй, опять и опять русское юношество, украсившись на Чернигово-Максимовических олимпийских играх трехлетним лавровым венком красноречия” [6, 1870, №16, с. 289]. За змістом риторика “Ключ знання”, певно, мало чим відрізнялася від подібних підручників викладачів Києво-Могилянської академії. Вона складалася власне з риторики та логіки з діалектикою, які читалися наприкінці курсу. Розпочиналася викладом стилістичної теорії, а саме: у першому розділі розглядалися питання про періоди – естетичну категорію, яка посідала центральне місце в стилістичному синтаксисі, про підбір та розміщення слів у періоді, ритмічну структуру мови, про тропи і фігури як емоційні засоби збудження у слухачів різних почуттів. У другому розділі мова йшла про синоніми. Значна увага приділялася такому стилістичному засобу, як ампліфікація. Часто для практики складання промов давалася якась сентенція або вислів, котрі необхідно було розвинути в обширну промову, нагромаджуючи різні відомості з історії, міфології, наводячи приклади, порівняння з аналогічними подіями.

Для допомоги початківцям – поетам та риторам – у “Ключі знання”, як і в інших поетиках і риториках, були вміщені своєрідні довідкові словники імен в алфавітному порядку, синонімів, окремих висловів (каламбурів), які використовувалися при написанні віршів та складанні ораторських промов. У деяких курсах того часу в таких словниках була представлена вся антична міфологія: імена богів і богинь, античних учених, літературних персонажів, державних діячів та полководців.

У третьому розділі розглядалися питання про форми доказів та стилістика. Тут йшлося про логічні докази, їх підбір, способи доведення (аргументацію), обґрунтування міркувань, які відігравали важливу роль при побудові різних видів промов, особливо дорадчих та судових, у різного роду диспутах. Значне місце в стилістичній теорії приділялося відповідності стилю викладу предмета і, згідно з цим, давалася характеристика трьох мовних стилів: високого, середнього, низького.

Риторика “Ключ знання” мала незвичну, своєрідну форму викладу [6, 1870, №16, с.303]. Вона була написана у вигляді військової інструкції з використанням відповідної термінології. Розділи, на які поділявся курс, носили назву караулів. Полководець (наставник) навчав студентів прийомів риторичної боротьби, забезпечуючи їх укріплення у вигляді синонімів, для роз’яснення яких наводилося одинадцять прикладів латинською мовою та два – польською. У третьому, найважливішому розділі, воїнам повідомлялось про генеральні укріплення, які містилися у доказах, що знаходилися під захистом восьми бастіонів, забезпечених прикладами тощо. Під кінець переможець-наставник нагороджував своїх воїнів лавровими вінками, сплетеними із прозових та віршованих творів, вручав їм ключ від завойованого міста.

Алегорично-символічна форма, в якій написана ця риторика, була характерна для барокової літератури. В ній основна увага приділялась формі, ефектним та незвичним прийомам, що повинні були здивувати, привернути увагу слухача. Військовий характер цього підручника М.Докучаєв пояснював тим, що в ньому в опосередкованій формі знайшли відображення події російсько-шведської війни [6, 1870, №16, с.306]. Курс чернігівської риторики 1708 р. закінчувався викладанням логіки з діалектикою: “*Parva logica, vulgo dialectica*” (мала логіка, загальна діалектика). У дусі античних авторитетів та ренесансних риторик українські ритори вважали філософію важливою частиною загального навчання оратора. Тому в кінці риторичного курсу студентам часто викладалися елементи логіки та діалектики. Однією з головних цілей завершального розділу риторики було навчити студентів логічно мислити, правильно будувати докази, застосовувати переконливу аргументацію, уміти дискутувати.

Курс чернігівської риторики 1708 р. містив також особливий розділ “*Conclusiones*” (“Конклюдзії”), який, на жаль, не був закінчений [6, 1870, №16, с.308-309]. Вказаний підручник широко використовувався і в Переяславському колеґіумі. Наявність конклюдзій свідчила про те,

що і в Переяславському колегіумі в кінці курсу риторики, що був запровадженим у 1749 році. проводилися диспути, Адаже конклюдія – це оголошення, де містилася програма диспутів, так звані тези з іменами учасників. Конклюдії пишно прикрашалися і вивішувалися напередодні диспутів. Їх проведення було значною подією, на яку запрошувалися почесні гості, визначні цивільні та духовні особи, готувалися драматична вистава, діалоги, вірші, музичні виступи. Диспут між студентами, коли один аргументатор висував та обґрунтовував певну тезу, а трое інших заперечували йому, вимагав від його учасників уміння вести полеміку, аргументовано відстоювати свою точку зору, досконало знати терміни, правильно будувати силогізми тощо. Харківський колегіум спирався на курс російського красномовства протоієрея Василя Фотієва, прочитаний 1796 року. Для забезпечення потреб Харківського колегіуму книги випишувалися з Москви, зокрема було випишано: 10 екземплярів «Настанови про те, як складати і писати всілякі листи до різних осіб», 4 екземпляри німецької риторики Готшетдта, 2 екземпляри риторики Ломоносова [2, 415].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, поява класів риторики в програмах навчання українських колегіумів свідчила про запозичення і впровадження європейських гуманістичних традицій. Зіставний аналіз організації навчання риторики, його змісту, методичного забезпечення свідчить про те, що українські колегіуми багато в чому спиралися на досвід Києво-Могилянської академії, однак напрацьовували і власний досвід, який відбивав не лише освітні, а й суспільно-політичні реалії того періоду.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі методичного забезпечення курсів, вивченні педагогічної діяльності викладачів колегіумів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко М. Парнас віршотворний. Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. – К.: Українська книга, 1999. – 208 с.
2. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 - 1905). Ист. монография. В 2-х т. Т. I. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – 572 с.
3. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Черниговские епархиальные известия. (Часть неофициальная). – 1903.

- №21. – С.728-742; №22. – С.769-783; №23. – С.814-831; №24. – С.872-886; 1904. – №1. – С.21-35; №3. – С.106-120; №4. – С.143-158.
4. Ведомость учеников Черниговского коллегиума. – РДІА. – Ф.796. – Оп.18. – Спр.32, Т.І (1636 г.). – Арк.141-168; Т.2. (1737-1738 гг.). – Арк.405-426; Т.3 (1740-1741 гг.). – Арк.74-83, 597-603.
  5. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700 - 1712 гг.) // Черниговские епархиальные известия. – (Часть неофициальная). – 1870. – №14. – С.256-262; №15. – С.275-282; №16. – С.283-310; №20. – С.403-413; 1871. – №1. – С.12-17; №12. – С.46-60.
  6. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. – 71 арк.
  7. Ісаєвич Я.Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI-XVIII ст.) // Від Вишеньського до Сковороди. З історії філософської думки на Україні XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1972. – С.28-35.
  8. Пархоменко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина. – 1905. – Т.90. – С.235-247.
  9. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вища школа, 1981. – 234 с.
  10. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615-1819 pp.) // Наукові записки НАУКМА. – К.: Видавничий дім “KM Akademia”, 1998. – Т.3: Історія. – С.97-106.
  11. Яковенко Н. Латинське шкільництво і “шкільний гуманізм” в Україні XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. –1997.–№1-2. – С.11-27.